

An Analysis of the Condition of 'A'lamiyyah' in Wali Faqih: A Qur'anic and Narrative-Based Approach

Mohammad Ali Mohammadi¹

Seyed Alireza Shafiei²

Received: 2025/01/24 • Revised: 2025/03/10 • Accepted: 2025/03/25 • Published online: 2025/03/30

Abstract

The condition of 'A'lamiyyah (being most knowledgeable) is one of the criteria that, in Shia jurisprudence, is considered in following a religious authority (marja'). This term in the jurisprudential context refers to superiority in science of Islamic jurisprudence, deeper awareness of Sharia rulings, and the ability to derive legal judgments from jurisprudential sources. By referring to the Holy Quran and the narrations of the Infallibles, it is understood that one of the conditions for an Islamic ruler is 'A'lamiyyah—being the most knowledgeable. With regard to the condition of 'A'lamiyyah in Article 107 of the Constitution of the Islamic Republic of Iran for leadership, the present study aims to explain and analyze the Qur'anic and narrative foundations of the necessity to observe this condition for an Islamic ruler and to clarify the precise meaning of 'A'lamiyyah. However, there is disagreement over whether 'A'lamiyyah means being most knowledgeable in jurisprudence or being most aware in

1. Assistant Professor, Research Center for Qur'anic Sciences and Culture, Islamic Sciences and Culture Academy, Qom, Iran (**corresponding author**). m.mohammadi@isca.ac.ir

2. Ale Tayeb Seminary, Ahvaz, Iran. ali.sh.1375@gmail.com

* Mohammadi, M. A., & Shafiei, S. A. (2025). An Examination of the condition of 'A'lamiyyah' in Wali Faqih: A Qur'anic and hadith-based approach. *Studies of Qur'anic Sciences*, 7(2), pp. 162-193. <https://doi.org/10.22081/JQSS.2025.66539.1259>

Publisher: Islamic Sciences and Culture Research Institute, Qom, Iran

© 2025 "authors retain the copyright and full publishing rights"

governance. Therefore, this article seeks to answer the question: What does 'A'lamīyyah mean for an Islamic ruler, and must the ruler be the most knowledgeable person in all fields related to governance? Since knowing and identifying an Islamic ruler during the occultation of the Infallible Imam is of great importance in the life of the Islamic community, clarifying the criteria for recognizing a ruler is essential. One of these criteria is the ruler's 'A'lamīyyah.

The hypothesis underlying this study, which constitutes its main claim, has two points:

a) By using Qur'anic verses and narrations, it is clarified that 'A'lamīyyah refers to the ruler being more knowledgeable in all matters related to governance. b) Absolute 'A'lamīyyah is neither required nor possible in all these matters; therefore, relative 'A'lamīyyah—to the extent that the ruler can derive Islamic interests and the welfare of Muslims through ijtihad from the sum of relevant knowledge—is sufficient. A jurist who lacks proper insight and decision-making ability in social and political matters cannot be considered a mujtahid (jurist) in governance and cannot take responsibility for leading society.

The main objective of this study is to clarify the concept of 'A'lamīyyah in the Islamic ruler with reference to the contents of the Quran and the narrations of the Ahl al-Bayt (peace be upon them) and its necessity.

This research, conducted using a descriptive-analytical and library-based method, after explaining the meaning of the term 'A'lamīyyah, examined related verses and narrations and reached the following results:

- 1) A review of the above studies shows that the condition of 'A'lamīyyah in religious authority and Islamic leadership is multidimensional and a matter of debate, and its Qur'anic and narrative foundations need to be clearly explained. This crucial task has not been adequately addressed in the studies mentioned; therefore, a precise analysis of the conditions of an Islamic ruler, including 'A'lamīyyah, from the perspective of the Quran and narrations, is very important and enlightening, and is the responsibility of researchers.
- 2) The term fiqh and its derivatives (such as faqih, afqah, etc.) in

narrations mean deep and absolute knowledge of religion and differ from their modern common usage.

- 3) The term 'A'lam in the well-known usage refers to being more knowledgeable in jurisprudence. Among the various interpretations of the term 'A'lam, it seems that the interpretation which understands 'A'lamīyyah as being more skilled in applying general rules to specific cases and deriving legal rulings from relevant sources is the closest to accuracy.
- 4) The term 'A'lam in most narrations appears alongside words relating to the leadership of the community and guidance of the nation, such as judgment; meaning that 'A'lamīyyah in these narrations is considered one of the conditions for an Islamic ruler. Since leading the community is not solely dependent on the ability to deduce jurisprudential rulings, 'A'lam in these narrations cannot mean the same as the conventional definition. Careful examination of the narrations where the word 'A'lam is used reveals that it refers to a jurist who is more knowledgeable than other jurists in managing society, leading the community, and securing the various interests of people in political, economic, military, and other matters, whether or not 'A'lam is understood in its conventional sense. For leading an Islamic society, being most knowledgeable in jurisprudence in the conventional sense is insufficient.
- 5) On this basis, it is suggested that the term afqah be used for a religious authority (marja'), and the term 'A'lam for the Islamic ruler.

Keywords

'A'lamīyyah', Islamic ruler, Wilayat al-Faqih, Marja' Taqlid.

۱۶۴
مجله مطالعات
فقهی و حقوقی
سال هفتم، شماره ۲، ۱۴۰۴

تحليل شرط "الأعلمية" في ولاية الفقيه: من منظور قرآني وروائي

محمد علي محمدي^١ سيد علي رضا شفيعي^٢

تاريخ الإستلام: ٢٠٢٥/٠١/٢٤ • تاريخ التعديل: ٢٠٢٥/٠٣/١٠ • تاريخ القبول: ٢٠٢٥/٠٣/٢٥ • تاريخ الإصدار: ٢٠٢٥/٠٣/٣٠

المُلخَص

تُعد "الأعلمية" من الشروط المهمة التي يُنظر إليها في الفقه الشيعي ضمن مسألة التقليد للمرجع الديني. هذا المصطلح في الثقافة الفقهية يشير إلى التفوق في العلم الفقهي والوعي العميق بالأحكام الشرعية، والقدرة على استنباط الأحكام من المصادر الفقهية. استناداً إلى شرط "الأعلمية" الوارد في المادة ١٠٧ من الدستور الإيراني لجمهورية إيران الإسلامية بشأن القيادة، يسعى هذا البحث إلى توضيح وتحليل الأسس القرآنية والروائية التي تبرز ضرورة مراعاة هذا الشرط في الحاكم الإسلامي، فضلاً عن تحديد المفهوم الدقيق لـ "الأعلمية". من خلال التأمل في آيات القرآن الكريم والأحاديث المنقولة عن المعصومين عليهم السلام، حيث وردت كلمة «أعلم» أو ما يشابهها، يتضح أن هذا المصطلح غالباً ما يُستخدم في سياق القضايا الاجتماعية والسياسية والحكومية. الهدف الأساسي من هذه الدراسة هو شرح مفهوم "الأعلمية" في الحاكم الإسلامي

١. أستاذ مساعد، معهد الثقافة والمعارف القرآنية، المعهد العالي للعلوم والثقافة الإسلامية، قم، إيران (المؤلف المسؤول).
m.mohammadi@isca.ac.ir

٢. حوزة علمية آل طيب في الأهواز، الأهواز، إيران.
ali.sh.1375@gmail.com

* علي محمدي، محمد شفيعي، السيد علي رضا. (٢٠٢٥م). تحليل شرط "الأعلمية" في ولاية الفقيه: من منظور قرآني وروائي. دراسات العلوم القرآنية، ٧(٢)، صص ١٦٢-١٩٣.

<https://Doi.org/10.22081/JQSS.2025.66539.1259>

© ٢٠٢٥ حقوق الطبع والنشر محفوظة للمؤلفين بشكل كامل

مستنداً إلى مضامين ومحتوى روايات أهل البيت عليهم السلام. هذا البحث الذي أُنجز باستخدام الأسلوب الوصفي-التحليلي، وبعد تحليل مفهوم "الأعلمية"، تناول دراسة الآيات والأحاديث ذات الصلة، وتوصل إلى أن المقصود بـ"الأعلمية" في الحاكم الإسلامي ليس مجرد التمكن من الاجتهاد في المسائل الفقهية فحسب؛ بل يجب على الحاكم الإسلامي، إلى جانب علم الفقه، أن يمتلك القدرة على الاجتهاد في المجالات السياسية والاجتماعية والثقافية وغيرها من المجالات المتعلقة بإدارة المجتمع. وعليه، فإن التفوق الفقهي وحده لا يكفي لتحمل مسؤولية الحكم الإسلامي.

الكلمات المفتاحية

الأعلمية، الحاكم الإسلامي، ولاية الفقيه، المرجعية الدينية.

واکاوی شرط علمیت در ولی فقیه؛ رویکردی قرآنی و روایی

محمدعلی محمدی^۱ سیدعلیرضا شفیعی^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۰۵ • تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۱۲/۲۰ • تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۱/۰۵ • تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۱/۱۰

چکیده

علمیت از جمله شرایطی است که در فقه شیعه، در بحث تقلید از مرجع تقلید مورد توجه قرار می‌گیرد. این اصطلاح در فرهنگ فقهی به معنای برتری در دانش فقهی و آگاهی عمیق‌تر نسبت به احکام شرعی و توانایی استنباط احکام از منابع فقهی است. با عنایت به شرط علمیت در اصل ۱۰۷ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران برای رهبری، پژوهش حاضر به تبیین و تحلیل مبانی قرآنی و روایی ضرورت رعایت این شرط برای حاکم اسلامی و نیز تبیین دقیق مفهوم علمیت می‌پردازد. با تأمل در آیات قرآن کریم و روایات معصومین (علیهم‌السلام) که واژه «علم» یا عبارات هم‌معنا در آنها به کار رفته است، روشن می‌شود که این واژه غالباً در حوزه مسائل اجتماعی و حکومتی مورد استفاده قرار گرفته است. هدف اصلی این پژوهش، تبیین مفهوم علمیت در حاکم اسلامی با استناد به مضامین و محتوای روایات اهل بیت (علیهم‌السلام) است. این تحقیق که با روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است، پس از مفهوم‌شناسی واژه

۱. استادیار، پژوهشکده فرهنگ و معارف قرآن پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران (نویسنده مسئول).

m.mohammadi@isca.ac.ir

ali.sh.1375@gmail.com

۲. حوزه علمیه آل طیب اهواز، اهواز، ایران.

* محمدی، محمدعلی؛ شفیعی سیدعلیرضا. (۱۴۰۴). واکاوی شرط علمیت در ولی فقیه؛ رویکردی قرآنی و روایی. مطالعات علوم قرآن، ۷(۲)، صص ۱۶۲-۱۹۳

<https://doi.org/10.22081/JQSS.2025.66539.1259>

□ ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران.

© ۱۴۰۴ «حق تألیف و حقوق کامل انتشار برای نویسندگان محفوظ است»

اعلمیت، به بررسی آیات و روایات مرتبط پرداخته و به این نتیجه دست یافته که منظور از «اعلمیت» در حاکم اسلامی، فقط برخورداری از قدرت اجتهاد در مسائل فقهی نیست؛ بلکه حاکم اسلامی باید افزون بر دانش فقهی، از توانایی اجتهاد در زمینه‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و سایر حوزه‌های مرتبط با اداره جامعه نیز برخوردار باشد؛ بنابراین، اعلمیت فقهی به تنهایی برای تصدی مسئولیت حاکم اسلامی کافی نخواهد بود.

کلیدواژه‌ها

اعلمیت، حاکم اسلامی، ولایت فقیه، مرجعیت تقلید.

مقدمه و بیان مسئله

بی تردید دین اسلام دربردارنده برنامه سعادت انسان در عرصه زندگی فردی و اجتماعی در همه زمان‌هاست. با مراجعه به قرآن کریم و روایات معصومان درمی‌یابیم، یکی از شرایط حاکم اسلامی «اعلمیت» و داناتربودن وی است. اما پیرامون اینکه مراد از اعلمیت، داناتربودن در علم فقه است یا آگاه‌تربودن در اداره جامعه، اختلاف نظر وجود دارد؛ ازاین‌رو مقاله حاضر درصدد پاسخگویی به این پرسش است که: معنای اعلمیت در حاکم اسلامی چیست و آیا حاکم اسلامی باید در همه رشته‌های مربوط به حکومت، داناترین فرد جامعه باشد؟

با توجه به اینکه شناخت و معرفی حاکم اسلامی در زمان غیبت امام معصوم علیه السلام از اهمیت بالایی در زندگی امت اسلامی برخوردار است، تبیین ملاک‌های شناخت حاکم ضروری به نظر می‌رسد. یکی از این ملاک‌ها اعلمیت حاکم است. فرضیه‌ای که مقاله بر پایه آن به رشته تحریر در آمده، و مدعای مقاله محسوب می‌شود دو نکته است:

۱. با استفاده از آیات و روایات روشن می‌شود که منظور از اعلمیت، داناتربودن حاکم در همه مسائل مربوط به حکومت است.
۲. در این گونه مسائل نیز اعلمیت مطلق نیاز نبوده و امکان ندارد یک فرد در همه آنها داناترین باشد؛ ازاین‌رو اعلمیت نسبی در حدی که بتواند از مجموع دانش‌های یادشده، مصالح اسلام و مسلمانان را اجتهاداً استخراج کند، کافی است. و مجتهدی که در زمینه اجتماعی و سیاسی فاقد بینش صحیح و قدرت تصمیم‌گیری باشد، در مسائل اجتماعی و حکومتی مجتهد نیست و نمی‌تواند زمام جامعه را به دست بگیرد.

۱. پیشینه‌شناسی

معناشناسی اعلمیت در حاکم اسلامی در برخی آثار بررسی شده است؛ برای نمونه در کتاب «الاعلمیة فی الحاکم الاسلامی» اثر استاد سیدعلی شفیعی به تفاوت اعلمیت در

حاکم اسلامی و مرجعیت تقلید پرداخته شده است (شفیعی ۱۳۷۹، ص ۷ به بعد). این اثر به زبان عربی و شامل حدود ۲۰۰ صفحه و از حوصله یک مقاله بیرون است. جناب آقای مهدی مهریزی در مقاله «صفات رهبری در بازنگری قانون اساسی» (حکومت اسلامی، ۱۳۷۶) به بحث اعلیت حاکم اشاره کرده، ولی به آیات و نیز بسیاری از روایات نپرداخته است. در مقاله «ولی فقیه و شرط اعلیت» نوشته آقای ولی الله ملکوتی فر (پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی، ۱۳۹۰)، و مقاله «ولایت فقیه و اعلیت» نوشته آقای علی اکبر ذاکری (حوزه، ۱۳۷۷) شرط اعلیت در ولی فقیه بررسی شده است، ولی این دو مقاله نیز به دلایل قرآنی نپرداخته و بسیاری از روایات نیز تحلیل نشده‌اند؛ آقای سید محمد موسوی نظر در مقاله «ارزیابی شواهد روایی عدم اعتبار اعلیت در تقلید از مجتهد» (مجله فقیهانه، ۱۳۹۹) با دسته‌بندی و تحلیل روایاتی که توسط طرفداران نظریه عدم لزوم اعلیت در مرجع تقلید ارائه شده‌اند، نتیجه می‌گیرد که این شواهد روایی، دلالت کافی بر بی‌اهمیت بودن وصف اعلیت نزد اهل بیت (علیهم‌السلام) ندارند. این مقاله نیز ارتباط مستقیمی با اعلیت حاکم اسلامی ندارد.

آقای هادی حاج‌زاده در مقاله «فتوای معیار در قانونگذاری در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران (نگاهی دوباره به مفهوم اعلیت در منظومه فقه حکومتی شیعه)» (مجله فقه و اصول، ۱۳۹۴) با بررسی مبانی فقهی و فلسفی قانونگذاری در نظام اسلامی، نتیجه می‌گیرد که فتوای فقیه اعلم به واقعیت و حجیت نزدیک‌تر است. وی تأکید می‌کند که در نظام جمهوری اسلامی، فقیه اعلم همان فقیه حاکم است که خبرگان جامعه اسلامی بر اعلیت او گواهی داده‌اند و مشروعیت قوانین به حکم او بازمی‌گردد. آقای حیدر حب الله (مترجم: عبدالله امینی‌پور) در مقاله «اجتهاد و اعلیت» (مجله فقه، ۱۳۸۷) اعلیت را توانمندی بیشتر در استنباط احکام شرعی و دقت در فهم منابع می‌داند. او تأکید می‌کند که فقیه باید علاوه بر دانش فقهی، از خرد اجتماعی و سیاسی نیز برخوردار باشد تا بتواند احکام متناسب با نیازهای روز را صادر کند و درک صحیحی از موضوعات جدید داشته باشد. سیدرضا شیرازی در مقاله «تفسیر اعلیت در اجتهاد و تعیین مصداق آن و تبیین جایگاه آن در اجتهاد حقوقی» (مجله پژوهش‌های فقهی، ۱۴۰۱) سه ویژگی اصلی

برای اعلم بودن (فهم، حافظه، مهارت) و چهار شاخص (سابقه آموزش، تدریس، پژوهش و اجرایی) را معرفی می‌کند. او همچنین تفاوت اعلمیت در مجتهد حقیقی و حقوقی (شورایی، گروهی و سازمانی) را بررسی کرده و به چالش‌های تشخیص مصداق اعلمیت می‌پردازد. مصطفی جباری در مقاله «بررسی بن‌بست‌های موجود در ساختار اجرایی نظریه اعلمیت» (مجله مطالعات اسلامی، ۱۳۸۵) با رویکردی انتقادی، به مشکلات عملی در تعیین و اجرای شرط اعلمیت می‌پردازد و معتقد است که حتی اگر نظریه اعلمیت از نظر تئوریک پذیرفته شود، در عمل تعیین مصداق آن دشوار و گاه غیرممکن است. او بر لزوم بازنگری در ساختار اجرایی این نظریه تأکید می‌کند. محمد میرزایی در مقاله «بررسی شرط اعلمیت در مرجعیت» (مجله مطالعات علوم سیاسی، حقوق و فقه، ۱۳۹۵) اعلمیت را به معنای توانایی بیشتر در تطبیق قواعد اصولی و فقهی می‌داند و نتیجه می‌گیرد که وجوب تقلید از اعلم، فقط در مواردی که موجب عسر و حرج نباشد، الزامی است. فریدون اکبرزاده، محسن حسین دوست، شیوا جلال‌پور و روح‌الله شهابی در مقاله «نقد و بررسی مسئله‌ی شرط اعلمیت در تعیین رهبر انقلاب اسلامی با تأکید بر نقد دیدگاه آیت‌الله منتظری» (مجله پژوهش‌های انقلاب اسلامی، ۱۴۰۲) با نقد دیدگاه آیت‌الله منتظری، نشان می‌دهند که شرط اعلمیت در قانون اساسی جمهوری اسلامی بازنگری شده و امام خمینی علیه السلام نیز اعلمیت را برای رهبری کافی نمی‌دانست. سید کاظم حائری و سید مفیدالدین حسینی در مقاله «شرط اعلمیت در رهبری» (مجله حکومت اسلامی، ۱۳۷۷) با استناد به روایات و سیره اهل بیت علیهم السلام، اهمیت علم و آگاهی رهبر را تأکید می‌کنند و نتیجه می‌گیرند که اگر فرد اعلم فاقد قدرت مدیریت باشد، صلاحیت رهبری ندارد. آنان بر لزوم جمع میان اعلمیت علمی و توان اجرایی تأکید دارند. بررسی مقالات فوق نشان می‌دهد که شرط اعلمیت در مرجعیت و رهبری اسلامی، موضوعی چندبعدی و محل اختلاف نظر و لازم است مبانی قرآنی و روایی آن به خوبی تبیین شود و این مهم در مقالات یاد شده به خوبی تبیین نشده است؛ از این رو تحلیل دقیق شرایط حاکم اسلامی از جمله اعلمیت از منظر قرآن و روایات بسیار مهم و راهگشا و از وظایف محققان است.

۲. مفهوم‌شناسی

کلمه «فقه» در لغت به معنای فهم، آگاهی و دانایی است خواه مربوط به دین باشد و یا چیز دیگر (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۴، ص ۴۴۲). در کتاب لسان العرب معنای «فقه» فراتر از مطلق دانستن است و منظور از آن علم و دانستنی است که همراه با دقت نظر و استنباط باشد (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۳، ص ۵۲۲).

«فقه» در اصطلاح فقهی امروزی آن، به معنای علم و آگاهی دقیق نسبت به علوم دین و احکام الهی و توان استنباط آنها از طریق ادله تفصیلی و به تعبیر دیگر به معنای به دست آوردن احکام الهی از طریق کتاب و سنت است (ممدوحی، ۱۳۷۸، ص ۴۶). این در حالی است که «فقه» و هم خانواده‌های آن در آیات و روایات معنایی بسیار گسترده‌تر از کاربرد امروزی آنها دارند. در متون دینی، تفقه به معنای بصیرت در امر دین و شناخت عمیق و همه‌جانبه دین است، نه فقط توانایی اجتهاد و استنباط احکام عملی. چنان‌که، در آیه ۱۲۲ سوره توبه: «وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْ لَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ» چنین است. همچنین براساس حکمت ۹۰ نهج البلاغه، فقیه حقیقی کسی است که مردم را به رحمت الهی امیدوار می‌سازد.

و به فرموده امام رضا (ع)، فقیه کسی است که خیر خود را بر مردم فرو ریزد و آنان را از دشمنانشان نجات دهد و نعمت‌های بهشتی را بر آنها افزونی بخشد و خشنودی خدا را برایشان تحصیل نماید (طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۱۷).

به نظر می‌رسد کلمه فقه از اواخر قرن اول هجری از معنای عمومی خود فاصله گرفته و به مرور زمان مفهوم امروزی آن یعنی «فقه الاحکام» رواج یافته است. دلیل امر یادشده این بود که دانشمندان مسلمان از دیرباز مباحث اسلامی را به سه بخش عقلیات، نفسیات و بدنیات تقسیم کرده‌اند (مطهری، ۱۳۷۶، ج ۲۲، ص ۶۰۶). عقلیات، همان عقاید هستند که به عقل و فکر مربوطند؛ نفسانیات، بخش اخلاق و به نفس و ملکات و عادات نفسانی ارتباط دارد؛ بدنیات، احکام مربوط به اعضا و جوارح هستند (مطهری، ۱۳۷۶، ج ۲۳، ص ۳۴) که فقه متکفل آن است.

اعلمیت نیز در آیات و روایات معنایی گسترده تر از مفهوم امروزی آن دارد. روایاتی که اعلامیت را به عنوان ویژگی زعیم جامعه و حاکم اسلامی مطرح می کنند، اعلام بودن را تنها در فقه نمی دانند. به عنوان نمونه، امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) در توصیف امام می فرماید: «امام کسی است که دانایتر از همه به حلال و حرام الهی، انواع احکام، اوامر و نواهی خداوند و همه آنچه مورد نیاز مردم است باشد» (سیدمرتضی علم الهدی، ۱۳۹۰، ص ۵۵). بر این اساس، اعلام کسی است که نسبت به همه ابعاد احکام، اعم از فردی و اجتماعی و مسائل روز، آگاهی کامل داشته باشد چنان که مقصود از «مردم» در این روایت، تنها احکام فردی نیست، بلکه احکام اجتماعی و نیازهای روز جامعه را نیز شامل می شود (شفیعی، ۱۳۷۹، ص ۱۲۱).

در نتیجه، اعلام کسی است که افزون بر داشتن قدرت اجتهاد و استنباط احکام، در شناخت مصالح عمومی و نیازهای جامعه اسلامی و وظایف امامت نیز بر دیگران برتری داشته باشد. این برداشت، همسو با دیدگاه بسیاری از فقهاست. برای نمونه، آیت الله سیدمحسن حکیم می گوید: «مراد از اعلام کسی است که در شناخت وظیفه فعلی - چه عقلی باشد و چه شرعی - دانایتر باشد و بتواند هر فرعی را از اصول مربوطه استخراج کند» (حکیم، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۳۵).

در نتیجه، معیار اعلامیت در فقه، برتری در قدرت استنباط، فهم عمیق تر متون دینی و توانایی تطبیق قواعد اصولی و فقهی بر مصادیق است، نه فقط داشتن اطلاعات بیشتر درباره احکام و مسائل فقهی.

۳. تفاوت های ولی فقیه و مرجعیت فقهی

موضوع بحث در این نوشتار، اعلامیت فقیه و مرجعیت فتوی نیست، بلکه اعلامیت «ولی فقیه» است. بیان تفاوت های میان ولی فقیه و مرجعیت فتوی در تبیین و تحریر محل گفتگو به ما کمک خواهد کرد. بین اعلامیت «ولی فقیه» و مرجع تقلید چند فرق می توان ذکر کرد:

۱. ولی فقیه گذشته از علم به قوانین الهی و عدالت و اجتهاد، باید دارای احاطه به

سیاست‌های دینی و شجاعت و مدیریت کافی برای رهبری بوده و از مسائل اجتماعی و سیاسی روز آگاه باشد.

۲. آنگاه که ولی فقیه بنا به مصالح مردم حکمی صادر می‌کند، بر همه، حتی بر مراجع تقلید و کسانی که از آنان تقلید می‌کنند، آن حکم واجب می‌شود (ممدوحی، ۱۳۷۸، ص ۱۹۷). چنان که وقتی مرحوم میرزای شیرازی رضوان‌الله علیه زعیم دینی و سیاسی، حکم تحریم تنباکو را صادر کرد و یا مرحوم میرزا محمدتقی شیرازی حکم جهاد داد، چون حکم حکومتی بود، همه حتی علما تبعیت کردند. اگر فرد لایقی که دارای این خصال باشد، بپاخاست و تشکیل حکومت داد، همان ولایتی را که حضرت رسول ﷺ در امر اداره جامعه داشت، دارا است و بر همه مردم لازمست که از او اطاعت کنند.

۳. مقام مرجعیت فتوی می‌تواند در یک زمان متعدد باشد و هر کس هر مجتهدی را پارسا و داناتر تشخیص دهد از وی پیروی نماید، ولی مقام زعامت و ولایت فقیه نمی‌تواند متعدد باشد (ممدوحی، ۱۳۷۸، ص ۱۹۷) چه این مقام با ابعاد سیاسی، فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و دفاعی باید دارای یک قدرت مرکزی باشد و گرنه موجب تشتت و چند دستگی امت خواهد گشت و وحدت کلمه از بین خواهد رفت.

۴. کار مرجعیت فتوی را می‌توان تداوم کار نبوت، یعنی ابلاغ قوانین الهی به مردم، و کار ولایت فقیه را تداوم کار امامت، یعنی مسؤولیت اجرا و پیاده کردن قوانین دانست. ۵. از شرایط مرجعیت فتوی اعلیّت است؛ ولی برای ریاست دینی، زعامت و ولی و فقیه آگاهان دینی اعلیّت و یا اولویّت را شرط می‌دانند.

۶. در تعیین رهبری رأی اکثریت قاطع مردم شرط است؛ ولی در تحقق مرجعیت چنین شرطی لازم نیست، بلکه حتی با تقلید یک نفر شخص مفتی مرجع می‌شود.

۷. رهبری نیابت‌بردار است؛ از این رو می‌تواند در تمام امور مختلف قائم مقام داشته باشد، ولی مرجعیت از امور شخصی است و نیابت‌بردار نیست.

۸. توقف و تردد در فتوی که وظیفه مرجع است معنی دارد، ولی توقف و تردد در حکم رهبری معنی ندارد.

www.jqss.isca.ac.ir

گفت: خدا او را بر شما برگزیده، و او را در علم و (قدرت) جسم، وسعت بخشیده است. خداوند، ملکش را به هر کس بخواهد، می‌بخشد؛ و احسان خداوند، وسیع است؛ و (از لیاقت افراد برای منصب‌ها) آگاه است» (بقره، ۲۴۷).

گروهی از اشراف بنی اسرائیل بعد از موسی علیه السلام به پیامبر خود گفتند: زمامداری برای ما انتخاب کن تا به فرماندهی او در راه خدا پیکار کنیم. خداوند برای آنان طالوت را برگزید؛ ولی آنان به بهانه‌هایی که در آیه آمده است، از قبول حکومت او سر باز زدند. پیامبرشان در برابر بهانه‌های یاد شده فرمود: «إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاهُ عَلَيْكُمْ وَ زَادَهُ بَسْطَةً فِي الْعِلْمِ وَالْجِسْمِ». به فرموده علامه طباطبایی، خلاصه پاسخ پیامبرشان چنین بود: غرض از تشکیل ملک و حکومت این است که صاحب حکومت امور جامعه را طوری تدبیر کند که هر فردی از افراد جامعه به کمال لایق خود برسد، و کسی و چیزی مانع پیشرفتش نگردد، و برای چنین حکومت چیزی که لازم است داشتن دو سرمایه است، یکی علم به تمامی مصالح حیات جامعه و مفاصد آن، و دوم داشتن قدرت جسمی بر اجرای آنچه که صلاح جامعه می‌داند، و این دو در طالوت هست (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۲۸۷).

وجه استدلال به آیه برای لزوم دانایی و توانایی حاکم روشن است؛ زیرا مراد از بسطه در علم و جلم، داناتر و قدرتمندتر بودن از همه افراد قوم و ملت همان پیامبر است نه صرف علم و قدرت داشتن؛ زیرا جایی برای این باقی نمی‌ماند که در مقام رد و نفی کردن سخنان قومش که خودشان را برتر می‌دانستند به علم و قدرت استدلال شود. در روایت منقول از امام باقر علیه السلام ذیل آیه در وصف طالوت می‌خوانیم: «و کان اعظمهم جسما و کان قویا و کان اعلمهم الا انه کان فقیرا فعاوبه بالفقر» (قمی، ۱۳۶۷، ج ۱، ص ۸۱).

سوم: «أَفَمَنْ يُهْدِي إِلَى الْحَقِّ أَحَقُّ أَنْ يُتَّبَعَ أَمْ مَنْ لَا يُهْدِي إِلَّا أَنْ يُهْدَىٰ فَمَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ؟ آیا کسی که هدایت به سوی حق می‌کند برای پیروی شایسته‌تر است، یا آن کس که خود هدایت نمی‌شود مگر هدایتش کنند؟ شما را چه می‌شود، چگونه داوری می‌کنید؟!» (یونس، ۳۵).

تقریب استدلال: اعلم به اعتبار داناتر بودنش بیش از کسی که داناتر نیست، به‌سوی حق هدایت می‌کند؛ ولی غیراعلم به‌خاطر مقداری که از اعلم کمتر می‌داند و به همین

نسبت، هدایتگری او به حق کمتر است. پس رجوع به اعلم، اولی و بهتر است؛ زیرا آدمی را بهتر به هدفش رهنمون می‌شود.

۵. اعلیت حاکم اسلامی از نگاه روایات

برای لزوم اعلیت حاکم اسلامی به سه دسته از روایات می‌توان استدلال کرد: الف) روایات لزوم اعلیت در قضا؛ ب) روایات لزوم اعلیت در افتاء؛ ج) روایات لزوم اعلیت در رهبری سیاسی و ولایت.

از آنجاکه دلالت روایات دو دسته اول به دلالت تضمینی یا التزامی است و برای رعایت اختصار به بیان برخی روایات دسته سوم اکتفا می‌کنیم.

۱. «عن رسول الله ﷺ قال: من ام قوما وفيهم اعلم منه او افقه منه لم يزل امرهم في سفال الى يوم القيامة» (برقی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۹۳)؛ کسی که امامت، امتی را بپذیرد و حال آنکه از او آگاه‌تر یا فقیه‌تر در میان آنان وجود دارد، کار آن جامعه تا روز واپسین در تباهی خواهد بود.

برابر این روایت در صورتی که در میان مردم شخصی اعلم وجود داشته باشد، دیگران حق ندارند قدم پیش نهاده و پیشنهاد حکومت را بپذیرند. البته از آنجاکه در روایت، به نتیجه اقدام یادشده، یعنی تباهی جامعه اشاره شده از آن می‌توان لزوم انتخاب اعلم را استفاده نمود و نمی‌توان گفت به‌خاطر بیان نتیجه، این روایت بر ارشادی بودن حمل می‌شود.

۲. «عن رسول الله ﷺ: ان الرياسة لاتصلح الا لاهلها فمن دعا الناس الى نفسه وفيهم من هو اعلم منه لم ينظر الله اليه يوم القيامة» (مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۲۵۱)؛ رسول خدا ﷺ فرمود: ریاست شایسته اهل آن است، هر آن کس که مردم را به‌سوی خود فراخواند و در میان آنان داناتر از او وجود دارد، خداوند تا روز واپسین به آنان نظر نکند.

۳. «عن رسول الله ﷺ: من استعمل عاملا من المسلمين و هو يعلم ان فيهم اولى بذلك منه واعلم بكتاب الله و سنة نبیه فقد خان الله ورسوله و جميع المسلمين» (بیهقی، ۲۰۰۳، ج ۱۰، ص ۱۱۸)؛ رسول خدا ﷺ فرمود: هر آن کس کارگزاری را از میان مسلمانان برگزیند

و می‌داند از او بهتر و داناتر به کتاب خدا و سنت پیامبر وجود دارد، به خدا و پیامبر و تمامی مسلمین خیانت ورزیده است.

تقریب استدلال این دو روایت همانند نخستین روایت است.

۴. در روایتی مرسل از پیامبر ﷺ نقل شده است که فرمود: «مَنْ تَعَلَّمَ عِلْماً لِيَتِمَّارِي بِهِ السُّفَهَاءُ أَوْ لِيَبَاهِيَ بِهِ الْعُلَمَاءُ أَوْ يَصْرِفَ بِهِ النَّاسَ إِلَى نَفْسِهِ يَقُولُ: أَنَا رَأَيْتُكُمْ فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ ثُمَّ قَالَ: إِنَّ الرِّئَاسَةَ لَا تَصْلُحُ إِلَّا لِأَهْلِهَا فَمَنْ دَعَا النَّاسَ إِلَى نَفْسِهِ وَفِيهِمْ مَنْ هُوَ أَعْلَمُ مِنْهُ لَمْ يَنْظُرِ اللَّهُ إِلَيْهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» (مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۲۵۱)؛ کسی که دانشی بیاموزد تا فریب دهد سفیهان را یا فخر بفروشد بر عالمان یا مردم را به سوی خویش بکشاند و بگوید: من رئیس شما هستم جایگاه او در آتش است؛ زیرا جز فرد شایسته برای ریاست شایستگی ندارد. پس کسی که مردم را به خود بخواند و در میان آنان داناتر از او باشد روز قیامت خدا به او توجهی نخواهد داشت.

استدلال به این روایت نیز روشن است و اختصاص آن به امام معصوم نیاز به دلیل دارد.
۵. مرسله نبوی ﷺ: «مَنْ تَقَدَّمَ عَلَى قَوْمٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ وَهُوَ يَرِي أَنَّ فِيهِمْ مَنْ هُوَ أَفْضَلُ مِنْهُ فَقَدْ خَانَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَالْمُسْلِمِينَ» (امینی، بی‌تا، ج ۸، ص ۲۹۱)؛ کسی که بر گروهی از مسلمانان پیشی بگیرد و در بین آنان برتر از خود می‌باید، به خدا و رسول و مسلمانان خیانت کرده است.

این روایت عامی است و سند سستی دارد، ولی دلالت واضحی دارد؛ زیرا بدون شک، منظور از افضل در روایت اعلم فقهی نیست، بلکه منظور توانایی بر انجام مسئولیت و آشناتر و داناتر به زوایای کار است. کسی که می‌داند دیگران بهتر کارها را انجام می‌دهند و خود به انجام نارسای امور می‌پردازد به خدا و پیامبر و مسلمانان خیانت کرده است. در همین جا اگر عالم‌ترین و صاحب‌نظرترین و فقیه‌ترین شخص را در نظر بگیریم که توان اداره جامعه را ندارد، ولی اداره امور جامعه را به دست بگیرد، بی‌گمان به خدا و پیامبر و مسلمانان خیانت کرده است (ذاکری، ۱۳۷۷، ص ۱۸۹).

۶. «عَنْ عَلِيٍّ عَلَيْهِ السَّلَامُ: إِنَّهَا النَّاسُ إِنْ أَحَقَّ النَّاسَ بِهَذَا الْأَمْرِ أَقْوَاهُمْ عَلَيْهِ وَأَعْلَمُهُمْ بِأَمْرِ اللَّهِ فِيهِ

فان شغب شاغب استعتب فإن أبي قُوتِل» (نهج البلاغه فیض الاسلام، خطبه ۱۷۳، ص ۵۵۸)؛ ای مردم سزاوارترین مردم نسبت به حکومت، تواناترین و داناترین آنان به فرمان خداوند است. اگر فتنه‌جویی فتنه آغازد، از او درخواست می‌شود تا با جمع مسلمانان بسازد و اگر سرباز زند با او مبارزه می‌شود.

در این سخن دو ویژگی برای امام و رهبر اسلامی آمده است: توانایی و دانایی. بنابراین آگاه‌تر به احکام الهی بر دیگران مقدم است. در این روایت اعلم به احکام به تنهایی معیار قرار نگرفته، بلکه توانایی انجام کار و مدیریت نیز معیار قرار گرفته است. چنان‌که ابن میثم در شرح روایت فوق می‌نویسد: تواناترین مردم در حکومت کسی است که بر سیاست توانایی کامل‌تر داشته باشد و بر دقایق و زوایا و زیر و بم جایگاه و چگونگی آن از کامل‌ترین و رساترین آگاهی‌ها برخوردار باشد، مانند اداره شهرها و جنگل‌ها و انجام این امور مهم بستگی به این دارد که شجاع‌ترین مردم بر سر کار باشد (نهج البلاغه ابن میثم، ج ۳، ص ۳۴۰).

۷. «عن امیرالمومنین (علیه السلام): افینبغی ان یکون الخلیفه علی الامه الا اعلمهم بکتاب الله وسنة نبیه وقد قال رسول الله (صلی الله علیه و آله): ما ولت امة قط امرها رجلا وفیهم اعلم منه الا لم یزل امرهم یدهب سفلا حتی یرجعوا الی ما ترکوا» (سلیم بن قیس، ۱۴۱۶ق، ص ۱۱۸)؛ آیا سزاوار است که خلیفه بر مردم جز داناترین آنها به کتاب خدا و سنت پیامبر باشد با آنکه رسول خدا فرمود: هیچ امتی فردی را به حکومت نگماردند با آنکه از او داناتر بود جز آنکه کارشان به تباهی رود، مگر آنکه برگردند.

وجه استدلال به این روایت نیز روشن است؛ زیرا منظور از اعلم، اعلم در فقه نیست، بلکه اعلم به کتاب خدا و سنت و به معنای دین‌شناس کامل است.

۸. «عن امیرالمومنین فی بیان صفات الامام (علیه السلام): واما اللواتی فی صفات ذاته فانه یجب ان یکون ازهد الناس واعلم الناس واشجع الناس واکرم الناس وما یتبع ذلک لعلک تقتضیه والثانی ان یکون اعلم الناس بحلال الله وحرامه وضروب احکامه وامره ونهیہ وجمع ما یحتاج الیه الناس فیحتاج الناس الیه و یستغنی عنهم» (مجلسی، ۱۳۸۶، ج ۹۰، ص ۴۴)؛ امیرمومنان (علیه السلام) درباره ویژگی‌های امام و پیشوا فرمود: ویژگی‌های شخصی

امام آن است که زاهدترین، داناترین، شجاع‌ترین و کریم‌ترین مردمان باشد و نیز باید داناتر به حلال و حرام و دستورهای خداوند و اوامر و نواهی او و آنچه مردم بدان نیازمندند باشد تا مردم به او نیازمند باشند و او از مردم بی‌نیاز.

۹. «عن امیرالمومنین (علیه السلام) فی بیان احقیته بالخلافة: انهم قد سمعوا رسول الله (صلی الله علیه و آله) يقول عودا و بدء ما ولت امة رجلا قط امرها وفيهم من هو اعلم منه الا لم يزل امرهم يذهب سفلا حتى يرجعوا الى ماتركوا» (سلیم بن قیس، ۱۴۱۶ق، ص ۱۴۸)؛ امیرمومنان (علیه السلام) در بیان سزاواری خود در امر خلافت فرمود: آنان از پیامبر شنیدند که بارها می‌فرمود: هیچ گروهی فردی را به امامت برنگزیدند با آنکه داناتر در میان آنها وجود دارد، جز آنکه کارشان به تباهی رود، مگر اینکه باز گردند.

۱۰. «عن امیرالمومنین (علیه السلام) بعد ما طلبوا منه البيعة لابی بكر: انا اولی برسول الله (صلی الله علیه و آله) حیا ومیتا و انا وصیه و وزیره و مستودع سره و علمه و انا الصديق الاكبر و الفاروق الاعظم، اول من آمن به و صدقه و احسنكم بلاء فی جهاد المشركين و اعرفكم بالكتاب والسنة و افقهم فی الدين و اعلمكم بعواقب الامور و اذر بكم لسانا و اثبتكم جنانا» (طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۴۶)؛ امیرمومنان (علیه السلام) هنگامی که از او بیعت با ابی بکر را خواستند فرمود: من به رسول خدا نزدیک‌ترم در زمان حیات پیامبر و پس از مرگ‌شان، من وصی، وزیر، و دیعه‌دار اسرار اویم، من راستگوی بزرگتر، جداکننده برتر، اول مومن به رسول خدا، زیباترین شما در مبارزه با مشرکان، آشناترین به کتاب و سنت، فقیه‌ترین در دین، آشناترین به پیامد امور، و تندترین در زبان و گفتار و استوارترین شما از نظر قلب.

۱۱. «عن امیرالمومنین (علیه السلام) فی کتابه الى معاوية و اصحابه قال: فان اولی الناس بامر هذه الامة قديما و حديثا اقربها من الرسول و اعلمها بالكتاب و افقها فی الدين اولها اسلاما و افضلها جهادا و اشدها بما تحمله الائمة من امر الامة اضطلاعا» (ابن ابی الحديد، ج ۳، ص ۲۱۰)؛ امیرمومنان (علیه السلام) در نامه‌ای به معاویه و یارانش نوشت: سزاوار حکومت بر امت نزدیک‌ترین فرد به رسول خدا، داناترین انسان به کتاب، فقیه‌ترین در دین، نخستین فرد در گرایش به اسلام، برترین امت در جهاد و مبارزه، و صبورترین فرد در تحمل سختی‌ها است.

۱۲. امام حسن (علیه السلام) در سخنرانی پس از صلح با معاویه می‌فرماید: «واقسم بالله لو أن الناس بايعوا أبي حين فارقهم رسول الله ﷺ لأعطتهم السماء قطرها... وقد قال رسول الله ﷺ: ما ألت أمة أمرهم رجلاً قط وفيهم من هو أعلم منه إلا لم يزل أمرهم يذهب سفلاً حتى يرجعوا إلي ماتركوا وقد تركت بنو إسرائيل وكانوا أصحاب موسى ﷺ هارون أخاه و خليفته و وزيره وعكفوا علي العجل وأطاعوا فيه سامريهم و هم يعلمون أنه خليفة موسى و قد تركت هذه الامة أبي وباعوا غيره» (مجلسی، ۱۳۸۶، ج ۴، ص ۶۳)؛ سوگند به خدا اگر مردم پس از مرگ پیامبر ﷺ با پدرم بیعت می‌کردند آسمان قطره‌های باران خود را به آنان می‌داد... و رسول خدا ﷺ فرموده است: مردمی که زمام امور خود را به کسی بسپرنند که داناتر از وی در بین آنان باشد همواره رو به پستی خواهند داشت تا به گذشته‌ای که ترک کرده‌اند بازگردند. بنی اسرائیل هارون را ترک گفتند با وجود این که می‌دانستند او جانشین موسی است. این امت نیز پدرم را ترک گفتند و با دیگران بیعت کردند.

در این سخن و آنچه گذشت پیامبر ﷺ می‌فرماید: با وجود اعلم، غیراعلم نباید در امور دخالت کند؛ زیرا نتیجه آن تباهی امور اجتماعی است آن‌گونه که بنی اسرائیل گرفتار شدند و با بیعت با سامری به پرتگاه گوساله‌پرستی فروافتادند.

در این روایت دو نکته درخور یادآوری است: مثالی که زده شده نشان می‌دهد که مراد اعلم مطلق مصطلح نیست، بلکه اعلم در میان جمع است. کسی که شایستگی کامل برای امامت و خلافت داشته باشد و برخوردار از شرایط رهبری می‌تواند رهبری جامعه را به عهده گیرد؛ زیرا هارون در رده موسی نبود و موسی نیز توان علمی خضر را نداشت. در روایات به این نکته اشاره شده که دستور خداوند به موسی برای دریافت علم از خضر بدین جهت بوده که موسی بر این پندار بوده که اعلم مردم زمان خویش است (مجلسی، ۱۳۸۶، ج ۱۳، ص ۳۰۶)، البته مجموع روایات این موضوع را تقویت می‌کند که شاید پیامبر ﷺ چنین سخنی فرموده باشد؛ اما اعلم در این حدیث‌ها را نمی‌توان اعلم مصطلح فقهی دانست، بلکه مراد حکومت کسانی است که در مسائل فقهی و عقیدتی و گشودن گره‌های اجتماعی ناتوان بودند و در برابر امام معصوم خود را سزاوار

خلافت می‌دانستند که منظور امامت کبری است (ذاکری، ۱۳۷۷، ص ۱۸۹).

۱۳. روایت فضیل بن یسار از امام صادق علیه السلام: «من خرج يدعوا الناس و فيهم من هو افضل منه فهو ضالّ مبتدع ومن ادعى الامامة من الله وليس بامام فهو كافر» (نعمانی، ۱۳۹۷، ص ۱۱۵)؛ کسی که قیام کند و مردم را به خود بخواند و در بین آنان کسی برتر از او باشد، گمراه بدعتگذار است. و کسی که ادعای امامت از جانب خدا کند و امام نباشد کافر است. استدلال به بخش اول این روایت روشن است. هرچند به قرینه سیاق و با توجه به بخش دوم روایت، اختصاص آن به ادعای امامت مدعیان دورغین بعید نیست.

۱۴. روایت منقول از امام صادق علیه السلام: «من دعا الناس الي نفسه و فيهم من هو اعلم منه فهو مبتدع ضالّ» (مجلسی، ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۳۰۸)؛ کسی که مردم را به خود بخواند و در میان آنان داناتر از او باشد، پس او بدعتگذار گمراه است.

این روایت سند ندارد و مرسل است، ولی دلالت آن روشن است؛ زیرا منظور از دعوت به سوی خود، تقاضای بیعت و قبول حکومت فرد است.

۱۵. گفتگوی امام صادق علیه السلام با عمرو بن عبید: عبدالکریم بن عتبه هاشمی نقل می‌کند: در مکه خدمت امام صادق علیه السلام بودم که گروهی از معتزله نزد آن حضرت آمدند. عمرو بن عبید به نمایندگی از آنان با حضرت به گفت‌وگو پرداخت. آنان بر آن بودند محمد بن عبدالله بن حسن را که از نظر عقل و دین و جوانمردی شایسته می‌دانستند به خلافت برگزینند و از امام صادق علیه السلام خواستند: او نیز با محمد بن عبدالله بیعت کند. امام پس از سفارش آنان به تقوا هشدار داد: «يا عمرو اتق الله وانتم ايها الرهط فاتقوا الله فانّ ابي حدّثني و كان خير اهل الأرض و أعلمهم بكتاب الله وسنة نبيه صلی الله علیه و آله انّ رسول الله صلی الله علیه و آله قال: من ضرب الناس بسيفه و دعاهم الي نفسه و في المسلمين من هو اعلم منه فهو ضالّ متكلف» (حرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۵، ص ۴۲)؛ ای عمرو [بن عبید]! از خدا بترس و شما ای گروه! از خدا بترسید؛ زیرا پدرم که بهترین مردمان زمین و داناترین آنان به کتاب خدا و سنت پیامبر بود برای من حدیث کرد: رسول خدا فرمود: کسی که با مردم با شمشیر بستیزد و آنان را به خود فرا بخواند و در میان مسلمانان داناتر از او باشد گمراه و زورگوست.

گفته شده این سخنان ناظر به زمانی است که امام معصوم وجود داشته است و این گروه مورد خطاب امام، بر آن بوده‌اند که دیگری را حاکم کنند که نه شایستگی داشت و نه از زاویه علمی به پایه امام صادق علیه السلام می‌رسید، بلکه در برابر آن حضرت نادان به شمار می‌آمد (ذاکری، ۱۳۷۷، ص ۱۸۹)؛ ولی چنان که روشن است روایت عام است و از جمله «من ضرب الناس...» به‌خوبی می‌توان عمومیت را فهمید. همچنین گفته شده: در این حدیث سخن از درگیری و مبارزه مسلحانه است و در چنین مواردی اجازه امام معصوم و موافقت وی و یا دست کم ناسازگار نبودن آن حضرت با شخص روی کار آمده لازم است؛ درحالی که نتیجه قیام محمدبن عبدالله کنار گذاشتن امام بود. با فرض پذیرش این سخن نیز در عمومیت روایت خللی رخ نمی‌دهد؛ زیرا برابر نظر کسانی که برای قیام به سیف، رأی امام را شرط می‌دانند، تفاوتی نمی‌کند که قیام‌کننده اعلم باشد یا نباشد؛ درحالی که امام در این روایت اعلیت را شرط می‌داند.

حتی اگر ما این روایت و احادیث مشابه را مختص امام معصوم بدانیم، روایات و سیره علی علیه السلام در گماردن کارگزاران که نایب خاص نامیده می‌شوند و دلیل‌های ولایت فقیه که نتیجه آن نیابت عامه فقیه است، این گونه روایات را تخصیص می‌زند و شرط اجتهاد را برای ولایت کافی می‌داند.

۱۶. عن الصادق علیه السلام: «وانظروا لانفسکم فوالله ان الرجل لیکون له الغنم فیها الراعی فاذا وجد رجلا هو اعلم بغنمه من الذی هو فیها یخرج و یجئ بذلک الرجل الذی هو اعلم بغنمه من الذی کان فیها» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۵، ص ۵۰)؛ امام صادق علیه السلام فرمود: به خود بنگرید به خدا سوگند هر انسانی که گوسفندانی با چوپانی دارد و از آن چوپان شایسته‌تر بیابد، چوپان قبلی را کنار گذارده و داناتر را به کار گمارد.

امام علیه السلام در این روایت مثلی زده است که عمومیت را می‌توان از آن نیز استفاده کرد. در مورد انتخاب شبان برای یک گله، عاقلان، کسی را انتخاب می‌کنند که در امر شبانی داناتر باشد. برابر این همانندسازی اعلم کسی است که بهتر بتواند گوسفندان را از گزند به دور دارد و از اداره گله برآید، نه اینکه علم بسیار داشته باشد و از رشته چوپانی ناآگاه. در نتیجه اعلم در هر کاری به معنای آگاهی و توان لازم برای پیشبرد آن کار

است. کسی که در رأس مدیریت کشور قرار می‌گیرد، باید درک درستی از اوضاع سیاسی اجتماعی داشته باشد و اوضاع بین‌المللی و تفردهای استکبار جهانی را به خوبی بشناسد تا بتواند در رهبری جامعه گام‌های موفقیت‌آمیز بردارد.

۶. دیدگاه امام خمینی

آنچه از مجموع آیات و روایات استفاده می‌شود این است که در زعامت و رهبری «ولی فقیه» باید به اعلیّت در همه مسائل مربوط به حکومت توجه شود و منظور از اعلیّتی که در قانون اساسی آمده نیز همین است. بر این اساس امام خمینی علیه السلام نیز ضمن تأکید بر فقهت رهبر جامعه اسلامی بر ضرورت آگاهی کافی و تبخّر حاکم اسلامی تأکید فرموده‌اند. ایشان در پاسخ آیت الله مشکینی در بازنگری قانون اساسی «شرط مرجعیّت» رهبر را غیر ضروری دانستند، ولی بر علم و آگاهی ولی فقیه در اموری که مربوط به حکومت اسلامی است تأکید کردند. در بخشی از این نامه چنین آمده است: ...خواسته بودید نظرم را در مورد متمم قانون اساسی بیان کنم، هرگونه آقایان صلاح دانستند عمل کنند، من دخالتی نمی‌کنم، فقط در مورد رهبری، ما که نمی‌توانیم نظام اسلامیمان را بدون سرپرست رها کنیم. باید فردی را انتخاب کنیم که از حیثیت اسلامیمان در جهان سیاست و نیرنگ دفاع کند. من از ابتدا معتقد بودم و اصرار داشتم که شرط مرجعیّت لازم نیست، مجتهد عادل مورد تأیید خبرگان محترم سراسر کشور، کفایت می‌کند، اگر مردم به خبرگان رأی دادند تا مجتهد عادل را برای رهبری حکومتشان تعیین کنند، وقتی آنها هم فردی را تعیین کردند تا رهبری را به عهده بگیرد قهراً او مورد قبول مردم است، در این صورت او ولی منتخب مردم می‌شود و حکمش نافذ است (خمینی، ۱۳۸۵، ج ۲۱، ص ۳۷۱).

و نیز می‌فرماید: اجتهاد مصطلح در حوزه‌ها کافی نمی‌باشد، بلکه یک فرد اگر اعلّم در علوم معهود حوزه‌ها هم باشد، ولی نتواند مصلحت جامعه را تشخیص دهد و یا نتواند افراد صالح را از افراد ناصالح تشخیص دهد و به‌طور کلی در زمینه اجتماعی و سیاسی فاقد بینش صحیح و قدرت تصمیم‌گیری باشد، این فرد در مسائل اجتماعی و

حکومتی مجتهد نیست و نمی‌تواند زمام جامعه را به دست بگیرد. آشنایی با روش برخورد با حيله‌ها و تزویرهای فرهنگ حاکم بر جهان داشتن بصیرت و دید اقتصادی اطلاع از کیفیت برخورد با اقتصاد حاکم بر جهان - شناخت سیاست‌ها و حتی سیاسیون و فرمول‌هایی دیکته شده آنان و درک موقعیت و نقاط قوت و ضعف دو قطب سرمایه‌داری و کمونیسم که در حقیقت استراتژی حکومت بر جهان را ترسیم می‌کنند، از ویژگی‌های یک مجتهد جامع است. یک مجتهد باید زیرکی و هوش و فراست و هدایت یک جامعه‌ی بزرگ اسلامی و حتی غیراسلامی را داشته باشد و علاوه بر خلوص و تقوی و زهد که در خود شأن مجتهد است واقعاً مدیر و مدبر باشد...

(خمینی، ۱۳۸۵، ج ۲۱، ص ۱۷۷).

ایشان در مباحث فقهی مربوط به ولایت فقیه، تنها دو شرط اساسی را برای حاکم اسلامی لازم می‌شمرد که عبارتند از: علم به قانون و عدالت. البته علم به قانون را دارای گستره وسیعی می‌داند که دیگر شرایط نیز در آن داخل است (خمینی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۴۶۵).

نیز ایشان پس از بیان این که همان اختیارات حکومتی که پیامبر ﷺ و علی علیه السلام داشته خداوند برای حکومت فقیه قرار داده است می‌نویسد: «حاکمی که می‌خواهد به وسیله تشکیلات دولت و قدرت آمرانه‌ای که دارد، هدف‌های عالی اسلام را عملی کند، همان هدف‌هایی را که امام شرح داد، بایستی همان خصال ضروری را که سابقاً اشاره کردیم داشته باشد، یعنی عالم به قانون و عادل باشد» (خمینی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۴۶۵).

۷. دو اشکال و پاسخ آن

در اینجا ممکن است دو اشکال مطرح شود:

الف) آنچه پیرامون ارتباط زعامت و ولایت امر امت با اعلیت بیان شد مختص به امام معصوم است؛ چنان‌که در روایات پیامبر اکرم ﷺ در مورد وصایت و خلافت امیرالمومنین علی علیه السلام نیز از همین لفظ استفاده شده است. پس نمی‌توان از این روایات برای بیان ویژگی‌های حاکمان غیرمعصوم استفاده کرد.

در پاسخ به این اشکال گفته می‌شود: حمل انحصاری کلمه امام بر ائمه معصومین نیاز به قرائن مقالیه یا حالیه دارد و اگر چنین قرینه‌ای وجود نداشته باشد، مقصود از امامت و زعامت در روایات مذکور، اعم از امامان معصوم و حاکمانی خواهد بود که در زمان غیبت امام معصوم براساس ادله ولایت فقیه و وظیفه اداره جامعه را به عهده دارند؛ هرچند در اینکه بعضی مقامات مانند ولایت معنوی و تکوینی، عصمت و علم غیب به امامان معصوم اختصاص دارد تردیدی نیست.

ب) اگر چنین است که باید لفظ «افقه» برای مرجع تقلید و واژه «اعلم» برای حاکم اسلامی به کار برده شود، چرا در بعضی روایات در کنار کلمه «اعلم» کلمه «افقه» نیز آمده است؟

پاسخ این است که این کلمه یا به عنوان عطف تفسیر برای کلمه «اعلم» آمده است یا در معنای عام تفقه (شناخت عمیق دین، نه صرف احکام فقهی) به کار رفته است.

نتیجه‌گیری

کلمه فقه و مشتقات آن (مانند فقیه، افقه و...) در روایات به معنای مطلق شناخت عمیق دین است و با معنای مصطلح امروزی تفاوت دارد.

واژه «اعلم» در اصطلاح مشهور، به معنای دانایتر بودن در علم فقه است. در بین تفاسیر مختلفی که در مورد واژه اعلم بیان شده، به نظر می‌رسد تفسیری که مقصود از اعلمیت را دانایتر بودن در فقه، به معنای مهارت بیشتر در تطبیق کبریات بر صغریات و توانایی استنباط احکام از منابع مربوطه می‌داند، به صواب نزدیک‌تر است.

واژه «اعلم» در اکثر روایات همراه با واژه‌هایی به کار رفته است که ناظر به رهبری جامعه و زعامت امت یا شعبه‌های آن، مانند قضاوت؛ به این معنا که اعلمیت در این روایات یکی از شروط حاکم اسلامی دانسته شده است. از آنجا که رهبری جامعه تنها متوقف بر توانایی استنباط فروع فقهی نیست، مراد از اعلم در این روایات نمی‌تواند همان معنای مصطلح باشد. با دقت در مضامین روایاتی که در آن‌ها کلمه اعلم به کار رفته، درمی‌یابیم که مراد از اعلم در این روایات، فقیه‌ای است که در امر اداره جامعه،

رهبری امت و تامین مصالح گوناگون مردم در زمینه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی، نظامی و.. داناتر از دیگر فقها باشد، خواه اعلم به معنای مصطلح باشد یا نباشد. و برای رهبری جامعه اسلامی، اعلم بودن در فقه به معنای مصطلح آن کافی نیست. بر این اساس پیشنهاد می‌شود برای مرجع تقلید از واژه «افقه» و برای حاکم اسلامی از واژه «اعلم» استفاده شود.

فهرست منابع

- * قرآن کریم.
- ** نهج البلاغه.
- ابن ابی الحديد. (بی تا). شرح نهج البلاغه (ج ۳). قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
- ابن فارس، احمد بن فارس. (۱۴۰۴ق). معجم مقاییس اللغة (ج ۴). قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزة علمیه قم.
- ابن منظور محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). لسان العرب (ج ۱۳). بیروت: دار صادر.
- اکبرزاده، فریدون؛ حسین دوست، محسن؛ جلال پور، شیوا؛ شهابی روح الله. (۱۴۰۲). «نقد و بررسی مسئله شرط اعلمیت در تعیین رهبر انقلاب اسلامی با تأکید بر نقد دیدگاه آیت الله منتظری». مجله پژوهش های انقلاب اسلامی. ۱۲(۴۶)، صص ۲۶۵-۲۹۵.
- امینی، عبدالحسین. (بی تا). الغدير (ج ۸). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- برقی، احمد بن محمد بن خالد. (۱۳۷۴)، المحاسن (محقق: مهدی رجایی، ج ۱). قم: المجمع العالمی لاهل البيت.
- بیهقی، احمد بن الحسین. (۲۰۰۳م). السنن الکبری (ج ۱۰). بیروت: دارالکتب العلمیه.
- جباری، مصطفی. (۱۳۸۵). بررسی بن بست های موجود در ساختار اجرایی نظریه اعلمیت. مطالعات اسلامی. شماره ۷۱، صص ۶۷-۸۲.
- حاج زاده، هادی. (۱۳۹۴). فتوای معیار در قانونگذاری در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران (نگاهی دوباره به مفهوم اعلمیت در منظومه فقه حکومتی شیعه). فقه و اصول. ۴۷(۱۰۲)، صص ۵۹-۸۷.
- حائری، سید کاظم. (۱۳۷۷). «شرط اعلمیت در رهبری». مترجم: سیدمفیدالدین حسینی. مجله حکومت اسلامی. شماره ۸.

حب الله، حيدر. (۱۳۸۷). اجتهاد و علميت (مترجم: عبدالله اميني پور). مجله فقه. سال ۱۵، شماره ۴، صص ۱۶۴-۱۸۶.

حرعاملی، محمد. (۱۴۰۹ق). وسائل الشيعه (ج ۱۵). قم: موسسه آل البيت.

حكيم، سيدمحسن. (۱۳۷۴). مستمسك العروة الوثقى (ج ۱). قم: موسسه دارالتفسير.

خمينی، سيدروح الله موسوی. (۱۳۸۵). صحيفه امام (ج ۲۱). تهران: مؤسسه تنظيم و نشر آثار امام خمينی.

خمينی، سيدروح الله. (۱۴۱۰ق). رساله التعادل و التراحيح (ج ۲). قم: انتشارات اسماعيليان.

خمينی، سيدروح الله. (۱۳۵۹). رساله نوبين (ترجمه و توضيح بى آزار شيرازى). قم: مؤسسه انجام كتاب.

ذاكری، على اكبر. (۱۳۷۷). ولايت فقيه و علميت. حوزه. دوره ۱۵، شماره ۸۵ و ۸۶، صص ۱۵۷-۲۴۴.

سليم بن قيس هلالی. (۱۴۱۶ق). اسرار آل محمد. قم: نشر الهادی.

شفيعی، سيدعلى. (۱۳۷۹). الاعلميه فى الحاكم الاسلامى و فى المرجع التقليد. قم: انتشارات خوزستان.

شفيعی، سيدعلى. (۱۳۸۰). اعلم و افقه از نگاهى ديگر. قم: انتشارات خوزستان.

شيرازى، سيدرضا. (۱۴۰۱). تفسير علميت در اجتهاد و تعيين مصداق آن و تبين جاىگاه آن در اجتهاد حقوقى. پژوهش هاى فقهى. دوره ۱۸، ش ۱، صص ۲۱۳-۲۴۴.

صورت مشروح مذاكرات شوراي بازنگرى قانون اساسى جمهورى اسلامى ايران. (۱۳۶۹). اداره كل امور فرهنگى و روابط عمومى مجلس شوراي اسلامى، اداره تبليغات و انتشارات، تهران

طباطبايى، سيدمحمدحسين. (۱۳۹۰ق). الميزان فى تفسير القرآن (ج ۲). بيروت: مؤسسه الأعلمي للمطبوعات.

طبرسى، احمد بن على. (۱۴۰۳ق). الإحتجاج على أهل اللجاج (ج ۱). مشهد: نشر مرتضى.

عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه. (۱۴۱۵ق). تفسیر نور الثقلین (ج ۱). قم: انتشارات اسماعیلیان.

علم الهدی، سیدمرتضی. (۱۳۹۰). رساله المحکم والمتشابه. مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.

قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۶۷). تفسیر قمی (ج ۱). قم: دار الکتاب.

مجلسی، محمدباقر. (۱۳۸۶)، بحار الانوار (ج ۱۳، ۴۴، ۹۰). تهران: انتشارات اسلامی.

مطهری، مرتضی. (۱۳۷۶). مجموعه آثار شهید مطهری (ج ۲۲، ۲۳). تهران: صدرا.

مفید، محمد بن نعمان. (۱۴۱۳ق). الاختصاص. قم: کنگره جهانی شیخ مفید.

ملکوتی‌فر، ولی الله. (۱۳۹۰). ولی فقیه و شرط اعلیّت. پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی. شماره

۲۳، صص ۱۴۹-۱۷۰

ممدوحی، حسن. (۱۳۷۸). حکمت حکومت فقیه. قم: مؤسسه بوستان کتاب.

موسوی نظر، سیدمحمد. (۱۳۹۹). ارزیابی شواهد روایی عدم اعتبار اعلیّت در تقلید از مجتهد.

فقیهانه. (۱۵)۵، صص ۱۷۰-۱۸۷.

مهریزی، مهدی. (۱۳۷۶). صفات رهبری در بازنگری قانون اساسی «اعلمیت». حکومت اسلامی.

شماره ۵، صص ۱۹-۳۵.

میرزایی، محمد. (۱۳۹۵). بررسی شرط اعلیّت در مرجعیت. مطالعات علوم سیاسی، حقوق و

فقه. شماره ۱/۳، صص ۱۴۱-۱۵۰.

نعمانی، محمد بن ابراهیم. (۱۳۹۷ق). الغیبة. تهران: صدوق.

References

* The Holy Quran

** Nahj al-Balagha

Akbarzadeh, F., Hosseindoust, M., Jalalpour, S., & Shahabi, R. (2023).

Review of the principle of A'lamiiyyat in selecting the Leader of the Islamic Revolution: Emphasis on Ayatollah Montazeri's critique. *Journal of Islamic Revolution Studies*, 12(46), pp. 265–295. [In Persian]

Alam al-Hoda, S. M. (2011). *Risalah al-Muhkam wa al-Mutashabih*. Mashhad: Astan Quds Razavi Research Foundation. [In Arabic]

Amini, A. H. (n.d.). *Al-Ghadir* (Vol. 8). Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]

Arousi Howeizi, A. A. b. J. (1996). *Tafsir Nur al-Thaqalayn* (Vol. 1). Qom: Ismailian Publications. [In Arabic]

Barqi, A. b. M. b. K. (1995). *Al-Mahasen* (Vol. 1, ed. M. Rajaei). Qom: Al-Majma' al-'Alami li Ahl al-Bayt. [In Arabic]

Beyhaqi, A. b. H. (2003). *Al-Sunan al-Kubra* (Vol. 10). Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiya. [In Arabic]

Detailed Minutes of the Constitutional Revision Council of the Islamic Republic of Iran. (1990). Tehran: Office of Cultural Affairs and Public Relations, Islamic Consultative Assembly. [In Persian]

Haeri, S. K. (1998). "A'lamiiyyat in leadership" (S. M. D. Hosseini, Trans.). *Islamic Government Journal*, 8. [In Persian]

Hajizadeh, H. (2015). Standard fatwa in legislation in the Islamic Republic of Iran: A re-examination of A'lamiiyyat in the Shi'i jurisprudential system. *Fiqh and Usul*, 47(102), pp. 59–87. [In Persian]

Hakim, S. M. (1995). *Mustamsak al-'Urwah al-Wuthqa* (Vol. 1). Qom: Dar al-Tafsir. [In Arabic]

Hobollah, H. (2008). *Ijtihad and A'lamiiyyat* (A. Aminipour, Trans.). *Journal of Fiqh*, 15(4), pp. 164–186. [In Persian]

- Hurr Amili, M. (1989). *Wasa'il al-Shi'ah* (Vol. 15). Qom: Mu'assasat Al al-Bayt. [In Arabic]
- Ibn Abi al-Hadid. (n.d.). *Sharh Nahj al-Balagha* (Vol. 3). Qom: Maktabat Ayatollah al-Marashi al-Najafi. [In Arabic]
- Ibn Faris, A. b. F. (1984). *Mu'jam Maqayis al-Lughah* (Vol. 4). Qom: Islamic Propagation Office of Qom Seminary. [In Arabic]
- Ibn Manzur, M. b. M. (1993). *Lisan al-'Arab* (Vol. 13). Beirut: Dar Sadr. [In Arabic]
- Jabari, M. (2006). A study on existing deadlocks in the executive structure of the A'lamiiyyat theory. *Islamic Studies*, 71, pp. 67-82. [In Persian]
- Khomeini, R. (1980). *Resalah-ye Novin* (Trans. B. Shirazi). Qom: Anjam-e Ketab. [In Persian]
- Khomeini, R. (1991). *Risalah al-Ta'adul wa al-Tarajih* (Vol. 2). Qom: Ismailian Publications. [In Arabic]
- Khomeini, R. (2006). *Sahifeh Imam* (Vol. 21). Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
- Majlesi, M. B. (2007). *Bihar al-Anwar* (Vols. 13, 44, 90). Tehran: Islamiyyah Publications. [In Arabic]
- Malkuti-Far, V. (2011). *Velayat-e Faqih va Shart-e A'lamiiyyat. Fiqh and Islamic Law Studies*, 23, pp. 149-170. [In Persian]
- Mamdouhi, H. (1999). *Hikmat-e Hokumat-e Faqih*. Qom: Bustan Ketab Institute. [In Persian]
- Mehri, M. (1997). Leadership characteristics in the constitutional revision: A'lamiiyyat. *Islamic Government*, 5, pp. 19-35. [In Persian]
- Mirzaei, M. (2016). An Examination of A'lamiiyyat in *Marja'iyyah. Political, Legal, and Fiqh Studies*, 3(1), pp. 141-150. [In Persian]
- Mofid, M. b. N. (1994). *Al-Ikhtisas*. Qom: International Congress of Sheikh Mofid. [In Arabic]

- Motahhari, M. (1997). *Collected Works of Martyr Motahhari* (Vols. 22-23). Tehran: Sadra. [In Persian]
- Mousavi Nazar, S. M. (2020). Evaluating the hadith evidence against the validity of *A'lam* in imitation of a *Mujtahid*. *Faqihaneh*, 5(15), pp. 170-187. [In Persian]
- Numani, M. b. I. (2018). *Al-Ghaybah*. Tehran: Sadoogh. [In Arabic]
- Qomi, A. b. I. (1988). *Tafsir Qomi* (Vol. 1). Qom: Dar al-Kitab. [In Arabic]
- Salim b. (1995). *Asrar al-Muhammad*. Qom: Al-Hadi Publications. [In Arabic]
- Shafiei, S. A. (2000). *Al-A'lam* in *fi al-Hakim al-Islami wa fi al-Marja' al-Taqlid*. Qom: Khuzestan Publications. [In Arabic]
- Shafiei, S. A. (2001). *A'lam va Afqah az Nahghi Digar*. Qom: Khuzestan Publications. [In Persian]
- Shirazi, S. R. (2022). Interpretation of *A'lam* in *Ijtihad* and identification of its application in legal *Ijtihad*. *Fiqh Studies*, 18(1), pp. 213-244. [In Persian]
- Tabarsi, A. b. A. (1984). *Al-Ihtijaj 'ala Ahl al-Lijaj* (Vol. 1). Mashhad: Morteza Publications. [In Arabic]
- Tabatabaei, S. M. H. (1971). *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran* (Vol. 2). Beirut: Mu'assasat al-A'lam lil-Matbu'at. [In Arabic]
- Zakiri, A. A. (1998). *Velayat-e Faqih va A'lam*. *Hawzah*, 15(85-86), pp. 157-244. [In Persian]